

Eski Kültürlerde Gök ve Güneşle İlgili Bazı Kavramların Kıpçak Sözlüklerine Yansıması

 PELİN KOCAPINAR ^a

Geliş Tarihi: 04.04.2020 | Kabul Tarihi: 23.07.2020

Öz: İnsanlar ilk çağlardan beri doğa unsurlarını ve olaylarını gözlemlemişlerdir. Gök cisimlerinin düzenli hareketlerinden, özellikle zamanı gösteren unsur olarak yararlanmış, yaşamlarını kolaylaştırmışlardır. Tarihî dönemlerde hemen hemen her toplumda ve dinlerde gök unsurları kutsiyet de kazanmıştır. Bu durum söz varlığına da yansımıştır. Hem bilimsel olarak insanlığa sağladığı fayda hem kutsal olma yönleriyle gök ve güneşin, çok eski çağlardan beri insan yaşamında özel yerleri olmuştur. Zamana, mekâna ve dinlere göre kutsallığı değişiklik gösterse de gök, güneş ve ilgili sözler Türkçede de yerini almıştır. Makalede, tarihi Kıpçak Türkçesinin üç alanında (Codex Cumanicus, Memlûk ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçeleri) gökyüzü ve güneş ile ilgili söz varlığı ele alınacaktır. Bu kelimeler kozmolojik, dinî, edebî, mistik, kültürel ve dil yönüyle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili, Tarihî Kıpçak Türkçesi, gök, güneş, kült, söz varlığı.

^a Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Böl.
pkocapinar@yahoo.com

Reflection of Some Concepts Related to Sky and Sun into Kipchak Dictionaries in Ancient Cultures

Abstract: Humans have observed nature elements and events from an early age. They have benefited from the regular movements of the celestial bodies, especially as a sign of the time, and made their lives easier. Celestial elements have also been blessed in almost every society and religion in historical periods. This situation is also reflected in the vocabulary. Sky and sun have had special places in human life since ancient times with their scientific benefits to humanity and being sacred. Although its holiness varies according to time, place and religions, sky, sun, and related words have taken their place in Turkish. In the article, in the three areas of historical Kipchak Turkish (Codex Cumanicus, Mamluk Turkish, and Armenian letter Kipchak Turkish) the vocabulary related to the sky and sun will be discussed. These words will be evaluated in terms of cosmological, religious, literary, mystical, cultural, and linguistic aspects.

Keywords: Turkish Language, Historical Kipchak Turkish, sky, sun, cult, vocabulary.

İlk çağlardan beri insanlar doğayla mücadele etmiş, doğa unsurlarını ve olaylarını, üzerlerindeki etkilerini takip etmiş, gözlemlemiştir. Atmosferin, gökyüzünün, gök cisimlerinin bu gözlem işinde ayrı yeri vardır. Çünkü insanlar yaşamda, zamana bağlı olayları düzenlerken, gök cisimlerinin rutin hareketlerinden zamanı gösteren unsur olarak yararlanmışlardır. Güneşin doğuşu ve batışının, gündüz ile geceyi hesaplamada; güneşin gökyüzündeki hareketinin yıl ve mevsimleri hesaplamada kullanılması gibi.

Gök; ay, yıldız, güneş, gezegen, katmanlar ile kapsamlı bir kavram olup Türklerde de her zaman önemli sayılmış, kutsiyet kazanmıştır. Destanda Oğuz Kağan'ın gökten gelen ışık içindeki kızla evlenmesi sonucu doğan çocuklarına Ay, Gün, Yıldız; ağaç kovuğundaki kızla evlenmesi sonucu olan çocuklarına da Gök, Dağ, Deniz isimlerinin verilmesi, gök ve diğer kavramlar olan tabiat unsurlarının Türklerin hayatındaki önemini yansıtan örnek olarak karşımıza çıkar.

Bu yazıda, tarihî Kıpçak Türkçesinin üç alanındaki eserlerde¹ kullanılan gök ve güneşle ilgili söz varlığının insanlık tarihindeki kozmolojik, dinî, edebî, tasavvufî, kültürel yeri yanında dil yönü ele alınacaktır.

Bunun için söz konusu üç alanın kısaltmalarıyla verilen şu sözlüklerdeki konuyla ilgili söz varlığı dikkate alınmıştır:

Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS): Toparlı R., Vural H., Karatlı R., (2007), Ankara: Türk Dil Kurumu.

Bu çalışmadan, *Codex Cumanicus* dışındaki diğer eserlerin yani Memlük sahası eserlerinin konuyla ilgili söz varlığı alınmıştır. Aşağıda belirtilen CC ve diğer eserler, sözlüklerin son veya kapsamlı çalışmaları olduğu için değerlendirilmiştir.

Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı (RS): Güner, G., (2017). İstanbul: Kesit.

Kitâbü'l-Ef'âl - Kıpçakça Satır Arası Sözlük (KE): Eminoğ-

¹ Codex Cumanicus'un (14.yy. başı), Memlük sahası (14-15.yy.) ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi eserlerinin söz varlığı (16-17.yy.).

lu, E., (2011). Ankara: Akçağ.

Son iki çalışma da Memlûk-Kıpçak sahasının söz varlığını yansıtır.

Codex Cumanicus (CC): Argunşah, M., Güner, G., (2015). İstanbul: Kesit. (CC1: İtalyan bölümü, CC2: Alman bölümü)

Deşt-i Kıpçak sahasının yani Kuzey Kıpçak Türkçesinin söz varlığının bulunduğu eserdir.

Son olarak Alexander Garkavets'in toplam üç ciltten oluşan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle ilgili çalışmasının üçüncü cildi olan *Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar (EK)* adlı oldukça hacimli sözlüğündeki konuyla ilgili Türkçe kelimeler değerlendirilecektir.

Bu eser de CC gibi kuzeyde ancak Avrupa'ya doğru yayılan Kıpçak Türkçesinin daha geç dönemini yansıtır.

Söz varlığından yararlandığımız bu çalışmalardan CC ve EK'de Hristiyanlığın yansımaları görülürken diğerlerinde İslâmiyet'in etkisi göze çarpar.

Yine konuyla ilgili olarak zaman zaman Yavuz Unat'ın sözlük denemesinden de faydalanılacaktır. Unat, eski astronomi metinleri üzerinde çalışan bilim tarihçilerinin zorlanmalarını için bazı kaynakları tarayarak eski dönemlerdeki astronomi terimlerinin anlamlarını ve İngilizce karşılıklarını vermiş, bazılarınun bugünkü karşılıklarını da göstermeye çalışmıştır. Örnek terimde olduğu gibi yazar, "**Gökcismi:** bkz. Cism-i semavi." diyerek gönderme yapmış, asıl anlamı orada vermiştir: **Cism-i semavi:** Gökcismi; (İng. heavenly body): Uzaydaki cisimlerden her biri. Güneş, Ay, gezegenler, yıldızlar, vb.²

KTS'deki *‘âlem* kelimesi de çalışmada "Ar. 1. Dünya, âlem (Gİ, GT, İM, KF, MG)" olarak yer alırken Unat'ın sözlük denemesinde "Evren; (İng. universe): Bütün yıldızları, gezegenleri

² Yavuz Unat, "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 11, 2000, s. 653, 644.

ve gök cisimlerini içine alan uzayın bütünü.”³ olarak geçer.

Gök cisimleri, çok eski dönemlerden bu yana insan hayatında ciddi yer tutmuştur. Özellikle yıldızlar, güneş ve ay hem kutsal kabul edilmesi yönüyle hem de zaman belirlemede yardımcı oldukları için önemli olmuştur.

Çalışmada, Kıpçak sahasındaki gök ve güneşle ilgili söz varlığı ve bu alanla ilgili bilim dalı değerlendirilecektir.

a. Gök

Kıpçak sahasında gökle ilgili şu sözlere rastlanmıştır:

KTS:

kāyinat *Ar.* Kâinat (GT)

‘arş *Ar.* Dokuzuncu gök (Gİ, KF)

felek *Ar.* Gökyüzü, felek (GT)

tārem *Far.* Gök kubbe (GT)

kök (V) Gökyüzü, sema (BM, BV, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, Kİ, KK, MG, MS, TA, TZ).

Bunlarla birlikte **kök arı baq-** *göğe doğru bakmak* (TZ) ifadesine de rastlanır.

CC1:

kök 1. gökyüzü.

CC2:

kök 1. gökyüzü, gök; (mec.) cennet.

Kök ötmek: İsa’nın bedenini temsil eden, gökten inen ve İncil’de yiyenlerin ölümsüzleşeceği belirtilen ekmek.

Kök hanı: göğün kralı, H. İsa.

kök, yer hanı: göğün ve yerin kralı, Hz. İsa.

Köktegi hanlık: göklerin egemenliği.

EK:

kök¹ sema, gök, cennet.

³ Unat, “Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, s.638.

köklük göksel alan, cennet.

kök-*yer* gök ve yer

yer-kök yer ve gök.

köktägi cennette yaşayan, cennette oturan, göksel.

Son maddenin içindeki örneklerde *köktägi Ata* “Göksel baba”, *köktägi Biy* “cennetin efendisi”, *köktägi Xan* “cennetin kralı” gibi ifadelere de rastlanır.

RS ve **KE**’de de *kök* kelimesinin ilk anlamı “gökyüzü”dür.

İslâmiyet’in ve Araplarla olan etkileşimin sonucu olarak Memlûk sahasında Arapça ve Farsça kelimelerin varlığı dikkat çeker. Bu sahada görülen Türkçe *kök* kelimesi, Eski Türkçeden beri karşımıza çıkar. Kelime, Memlûk sahası eserlerinin çoğunda görülürken Avrupa’nın kuzeydoğusunda oluşturulan EK’de, hem yalın hem isimden isim yapım ekiyle türemiş olarak (köklük) yer alır.

Yukarıda verilen anlamlarda, sadece kuzeydeki Kıpçak sahasında görülen *cennet* kelimesi dikkat çekmektedir. CC’nin her iki bölümünde (İtalyan ve Alman) *kök* kelimesinin ilk anlamı “gökyüzü” iken CC2’de (Alman bölümü), ikinci anlamının mecazen “cennet” olduğu belirtilmiştir. Sözlükte *kök ötmek*, *kök hanı*, *kök, yer hanı*, *köktegi hanlık* sözleri de her iki anlamla bağlantılı olarak karşımıza çıkar.

CC’de *kök* kelimesinin, EK’de *kök* ve *köklük* kelimelerinin hem cenneti hem gökyüzünü anlatması; gök, sema ve cennetin, *kök* ve *köklük* kelimelerinin anlamlarını yansıtarak birbirleriyle bağlantılı olması, eski Türk düşüncesinin yansımasıdır.

Eski çağlardan beri *kök* kelimesinin kutsal olduğunu, manevî, semâvî anlamının da bulunduğunu biliyoruz. CC2’deki “**kök ötmek** İsa’nın bedenini temsil eden, gökten inen ve İncil’de yiyenlerin ölümsüzleşeceği belirtilen ekmek.” sözü de buna örnektir. Ögel’in açıklamasına göre Türkler, gökleri kutsal, Tanrıların yerleri olarak görmüşlerdir. Uygur el yazılarında

da bununla ilgili ifadeler rastlanır: *Tengri yerleri* gibi.⁴ Hristiyanlarca Hz. İsa, Tanrı gibi düşünüldüğü için CC2'deki “**kök hanı** göğün kralı, H. İsa; **köktegi hanlık** göklerin egemenliği” sözleri de durumu örneklendirir.

Konuyu, kelimenin eski metinlerdeki kullanımından itibaren ele alarak daha net görebiliriz.

A.B. Ercilasun'un *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* (TBT) çalışmasında *kök* kelimesine dört anlam verilmiştir. KTS'de olduğu gibi ilk anlam “mavi (gök)” olup üçüncüsü ise “semavi (Türk)” anlamıdır. Burada kelime, ilâhî bir anlam kazanmıştır.⁵

Yine aynı eserde “gök” anlamını veren *teñri* kelimesi, “Tanrı” anlamını da verir; *teñri teg* sözü de “semavi” anlamında yer alır.⁶

Emel Esin de aynı konuya değinmiştir. Ona göre Türklerde, hükümdar atalarının göksel ruhlar arasında bulunduğu kabul edilerek Çin'de olduğu gibi Köktürk kitabelerinde de gök tanrısı, bir hükümdar gibi düşünülüp *tengri-kan* (tanrı han) olarak ifade edilmiştir.⁷

Yine A.B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun *Dîvânu Lugâti't-Türk* çalışmasında kelimenin beş anlamı olup dördüncüsü “gök, gökyüzü, hava”dır. Bu defa kelimenin semavî bir anlamı yoktur. Ancak *Teñri* kelimesi hem gök hem Tanrı anlamını biraz değişiklikle hâlâ korumaktadır:

Teñri: yüce ve aziz Allah, Tanrı.⁸

teñri: kâfirlerin dilinde gök.⁹

İslâm Ansiklopedisi'nin “yıldız, sema, semâvât, cennet” maddelerindeki konuyla ilgili bilgileri şöyle özetleyebiliriz:

⁴ Bahaeddin Ögel'den, *Türk Mitolojisi*, (Ankara: TTK Yayınları, 2.C. 2014), s. 203.

⁵ A.Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), s. 692.

⁶ Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s.713-714.

⁷ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001), s. 59.

⁸ Ercilasun, A.Bican ve Ziyat Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, (Ankara: TDK Yayınları, 2014), s. 868.

⁹ Ercilasun ve Akkoyunlu *Dîvânu Lugâti't-Türk*, s. 869.

- Eski uygarlıklarda gökyüzü, tanrısal bir bölge olarak görülmüş; buradaki işleyiş de tanrıların faaliyetleri olarak düşünülmüştür.¹⁰

- Daha çok “gökyüzü” anlamıyla kullanılan Arapça *sema* kelimesinin “gök, bulut, yüksekte olan her şey, evin tavanı, yağmur, atın sırtı” gibi anlamları yanında, İslâm düşüncesinde fizikî ve fizik ötesi iki anlamından söz edilir. Uzayda gök cisimleri gibi görülen şeyler kozmoloji, astronomi gibi bilimlerle ilgili olup semanın fizikî boyutunu yansıtır. Kelimeyle ilgili, Kur’an’daki “yedi gök” anlamında *semâvât* gibi çoğul kullanımlar veya “miraç” gibi bazı olaylardan bahseden hadisler, aslı tam bilinmeyen manevî âlemlerle ilgili boyutuyla semanın fizik ötesi durumunu yansıtır ve *sema*, bu boyutla farklı dinlerde, kültürlerde de yer alır.¹¹

Kelimenin fizikî ve fizik ötesi denilen anlamları *Kubbealtı Lugatı*’nde de görülür. *Semâvat* kelimesinin, hem “gökler, gök katları” hem de “her katında seviyelerine göre ruhların ve meleklerin bulunduğu inanan yedi kat semâ, semâlar” olarak iki anlamı verilir.¹²

- *İslam Ansiklopedisi*’nde verilen diğer bilgi, çoğu ilkel dinde ölümden sonraki hayatın yerde veya gökte olduğu inancıdır. Cennetin, bazı Yahudilere, Hristiyanlara göre gökte, bazılarının göre de yerde olması; eski Mısırlılarda, mutluluk adası dedikleri yerdeki cennetin aynısının gökte olduğuna inanılması; Eski Mısırlıların, öldükten sonra dirilmeye inanması ve sonsuz mutluluğu kazananların ya gökte bir güneş tanrısına kavuşmalarına ya da yıldız olmalarına inanılması gibi.¹³

Tüm bu açıklamalardan sonra, cennetle birlikte verilen semanın fizik ötesi durumunun, eski çağlardan beri Türklerde ve

¹⁰ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/43/C43014110.pdf>, s. 534. Erişim: 5.4.2020

¹¹ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011994.pdf>, s. 453. Erişim: 5.4.2020

¹² <http://www.lugatim.com/s/semavat> Erişim: 31.03.2020

¹³ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/7/C07023713.pdf>, s. 374-376. Erişim: 5.4.2020

başka milletlerde, dinlerde karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte ilk çağlardan beri gökteki yıldızların, güneşin ve ayın da kutsal varlıklar olarak görüldüğü bilinmektedir.

İslâm Ansiklopedisi'ndeki son açıklamadan hareketle Türklerdeki yer ve gök anlayışının, öldükten sonrası için değil her zaman birlikte, bir bütün olarak düşünüldüğünü söyleyebiliriz. Göktürklerden itibaren gök ile yerin ayrı dünyalar olarak görülmediği metinlerden anlaşılırken İslâmiyet'ten sonra da aynı durum söz konusudur.¹⁴ CC2'deki "**kök, yer hanı** göğün ve yerin kralı, Hz. İsa" sözü, 16-17.yüzyıllarda EK'deki "**kök- yer** gök ve yer, **yer-kök** yer ve gök" sözleri de dikkat çekicidir. Yukarıda GT'deki *kāyinat* (kâinat) kelimesi de bu bütünlüğü yansıtır.

Proto-Türk sanılan Çular, evrensel olma iddiasında bulunduğu için günümüz araştırmacılarının *evrenselcilik* veya *evrencilik* dediği Çu kozmolojisi, 'gök' ve 'yer'in yansıttığı iki ilkeye dayanır. Evrenselcilik, merkezîyetçi devlet dini şeklinde olup bu din, Gök tanrısının hükümdarın atası sayılmasıyla kozmolojik olarak açıklanırdı. Köktürk kağanları "göksel hükümdarlar" olarak görülüyordu.¹⁵

Tüm bu açıklamalar doğrultusunda denilebilir ki, kuzey Kıpçak bölgesinde Hristiyanlığın etkisi altında yazılan CC2 ve EK'deki *kök* kelimesinin ikinci anlamı ile bu kelimeyle oluşturulan bazı sözlerin semavi boyutunun olması, eski çağlardan beri pek çok toplum gibi Türklerde de olan, gökle ilgili bazı unsurların kutsal kabul edilmesinin izleridir. Aynı durumun Memlûk sahasında görülmemesi, Müslümanlığın etkisinin sonucudur ve buna göre Tanrı, sadece gökte değil her yerdedir.

Yukarıda, KTS'deki '*arş* kelimesinin *dokuzuncu gök* olarak açıklanması da dikkat çekmektedir.

Kur'an'da pek çok ayette Allah'ın semaları yedi kat yarattığı belirtilse de bazıları yedi rakamının temsili olduğunu ileri

¹⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi*, 2.C. s. 203.

¹⁵ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 19-21.

sürmüş; bazıları da gerçek anlamda yedi rakamının kullanıldığını dile getirmiştir.¹⁶

Konuyla ilgili olarak Bahaeddin Ögel, Arapça *arş* kelimesinin kullanımının Türklerde Kutadgu Bilig’le başladığına ve İslâmiyet’te arşın, “göğün en yüksek tabakası, 9. felek” olduğuna, Türklerde de göğün önceleri 9 kat olarak düşünüldüğüne, artık *yüce gök* yerine *arş* denildiğine dikkat çeker.¹⁷ Ögel, Türklerin en kutlu sayısının 9, göğün katlarının da Batı Türklerine göre 7, Doğu Türklerine göre 9 olduğunu belirtir.¹⁸

Bu durumda Türkler de çok önceden beri gökyüzünün 9 kat olduğunu düşünmüş ve İslâmiyet’le birlikte dilimize giren *arş* kelimesi, *dokuzuncu kat* olarak sayılmış, Türkçeye 7 ve 9 olarak her iki şekilde de yerleşmiştir.

Ayrıca Ögel, İslâmiyet’te göğün katlarının yukarıdan aşağıya sıralanışını da verir: *9. katın yukarısı: Atlas, 9. kat Arş, 8. kat yıldızlarla burçların bulunduğu ve döndükleri kat, 7. kat ise yedi kattan oluşan gök katları.*¹⁹

Buradaki *atlas* kelimesi, Unat’ın sözlük denemesinde de yer alır. *Felek* kelimesi *küre* kelimesiyle eş görülür ve küre, feleğe gönderme yapılarak ifade edilir.²⁰ “Atlas Küresi” de, “En Büyük Küre, Kürelerin Küresi, Bütün küreleri çevreleyen küre.” olarak açıklanır.²¹ En büyük felek (küre)” ve “En yüksek felek (küre)” sözleri de *bkz. Atlas Küresi.* şeklinde gönderme yapılarak verilir.²²

Kısacası, Atlas’ın göğün tüm katlarını kapsadığı ve hepsinin üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁶ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011994.pdf>, s. 454. Erişim: 5.4.2020.

¹⁷ Ögel *Türk Mitolojisi*, 2.C. s. 186-187.

¹⁸ Ögel *Türk Mitolojisi*, 2.C. s. 204, 205.

¹⁹ Ögel *Türk Mitolojisi*, 2.C. s. 200.

²⁰ Unat, “Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, s.650, 668.

²¹ Unat, “Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, s. 639.

²² Unat, “Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, s. 649

Gök ile ilgili diğer Arapça kelime *felek* ise Türklerde, sürekli üzerimizde dönen *gök kubbesi*, *gök çığrısı*'dır.²³ DLT'de geçen *kök çığrısı*, *gök çarkı* (küresi) anlamındadır.²⁴

Kıpçak sahasında *gök kubbe* anlamında Farsça **ṭārem** kelimesi sadece GT'de yer alır.

TDK'nin internet sitesinde yer alan Güncel Türkçe Sözlük'te²⁵ *gök kubbe* sözü *gök* anlamıyla; Arapça *felek* kelimesi, "Askerî muzıkada bir müzik aracı" anlamı dışında *eskimiş* olarak "gök, gökyüzü, sema; dünya, âlem; talih, baht, şans" şeklinde verilir.

Esin, *kök çığrı*'sını *gök çarkı* ile eş anlamlı olarak verir ve *gök kubbenin*, *Altun (veya Temür)-kazguk* etrafında yıllık dolanımının yanında, eski Türklerde, yıldızları taşıyan *gök çarkının* döndüğünün varsayıldığını açıklar.²⁶ *Gök çarkına*, Kâşgarlı'nın *kök çığrısı* diyerek bu ifadeyi Arapça *felek* olarak çevirdiğini; Yusuf Has Hacıp'in ise *teziginç (dönen)* dediğini söyler.²⁷

Güncel Türkçe Sözlük'te Fransızca *astronomi*'nin karşılığı "gök bilimi" olarak verilirken İslâm dünyasında ise "gökküresi bilimi" anlamında *ilm-i felek* terimi yer almıştır ve "felekiyyât, ilm-i nücûm, ilm-i nücûm-i ta'lîmî, sînâat-i nücûm, sînâat-i tencîm, ilm-i hey'e, ilm-i hey'eti'l-âlem" gibi kullanımları da vardır.²⁸ Orta Çağ İslâm kozmolojisinde *felek*, "yıldızları taşıdığına ve hareket ettirdiğine inanılan şeffaf gök küre; gezegenlerin yörüngesi" anlamıyla kullanılmıştır.²⁹

Unat *felek* kelimesini "küre" olarak verir. İkinci anlamını astronomiyle ilişkilendirerek açıklar: (*Astronomide*) *göğü ve gezegenlerin hareketlerini açıklamak amacıyla kullanılan ve kimilerince matematiksel ve kimilerince de fiziksel gerçekliği olan ve gezegenleri*

²³ Ögel, *Türk Mitolojisi*, 2.C. s. 196.

²⁴ Ercilasun ve Akkoyunlu, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, s. 734.

²⁵ <https://sozluk.gov.tr/> Erişim: 7.4.2020.

²⁶ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 42.

²⁷ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 43.

²⁸ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22007294.pdf>, s.126. Erişim: 5.4.2020

²⁹ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/12/C12023835.pdf>, s.303. Erişim: 5.4.2020.

taşıyan göksel yapılar. Eski astronomlar Yer'in üzerinde maddi bir gök küre bulunduğunu kabul etmişler ve bu küre, gökcisimlerinin konumlarını göstermeye elverişli olduğu için günümüzde de sanal olarak kabul edilmiştir. Eski astronomiye göre her bir gezegenin küresi vardır ve gök küresi bütün bu küreleri içine alır.³⁰

Unat, maddenin açıklamasına, Batlamyus'tan itibaren (MS.150 yıllarında) sekiz olan bu kürelerin sayısının zamanla 11'e kadar çıktığını ve bunların neler olduğunu belirterek devam eder:

*Küre-i Arz (Küre-i alem, yeryüzü, dünya) bütün kürelerin merkezindedir. Sonra sırasıyla Küre-i Kamer (Ay), Küre-i Utarid (Merkür), Küre-i Zühre (Venüs), Küre-i Şems (Güneş), Küre-i Merih (Mars), Küre-i Müşteri (Jüpiter) ve Küre-i Zuhul (Satürn) gelir. Bütün bu küreleri ise Küre-i Kevakib el-Sevabit (Sabit Yıldızlar Küresi) çevreler.*³¹

Gökküresi sözü de Küre-i sema maddesinde açıklanır: "Gökküresi; (İng. celestial sphere): Yarıçapı sonsuza uzanmış yer merkezli küre. Kürenin iç yüzü bizim için gökyüzüdür."³²

Unat'ın çalışmasında Gök, Gökyüzü anlamındaki Sema; Gök-bilim, Astronomi anlamındaki İlm-i hey'et sözleri de şöyle açıklanır³³:

Sema: Gök, gökyüzü; Ufuk üzerine kapanan, sonsuz yarıçaplı mavi kubbe; bu kubbenin iç yüzü.

İlm-i hey'et: Astronomi, gökbilim (İng. astronomy): Gökcisimlerini inceleyen bilim.

Gök, gök kubbe ve gökyüzü anlamlarını veren felek kelimesi, Arapça ve Farsçanın yoğun şekilde dilimize girdiği divan şiirinde de kullanılmıştır. Mazmunlarda ay ve güneş, ekmeğe

³⁰ Unat "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", s. 650.

³¹ Unat "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", s. 651.

³² Unat "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", s. 668.

³³ Unat "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", s. 685,661.

benzetildiğinde feleğin, tennûr (fırın) olarak karşımıza çıkması gibi.³⁴ Bunun gibi divan edebiyatından daha pek çok örnek bulunur.

EK'de gök bilimiyle uğraşan kişi, günümüzden farklı şekilde adlandırılmıştır: **yolduzcı**, **yolduzuçı** *astronom*, *gökbilimci*.

CC2'de ise **yolduzcı**, "Yıldızbilimci, astrolog" anlamındadır.³⁵ KTS'de de benzer anlamlar, GT'de Arapça **müneccim**, "astrolog, müneccim"; TZ'de ise **tülge körmek** "yıldıza bakmak" sözlerinde görülür.

Gökyüzüyle ilgili bir başka terim, **samanyolu**'dur.

Güncel Türkçe Sözlük'te (TDK) *samanyolu*, "açık gecelerde gökyüzünde boydan boya görülen uzun, bol yıldızlı, ışıklı şerit." olarak açıklandıktan sonra "Gökyolu, Hacıaryolu, Hacıyolu, Kehkeşan, Samanğrusu" gibi diğer adlandırmalar da verilmiştir.

Samanyolu terimine "saman çeken" anlamında *kah-keşân* diyen İranlılardan geçen terim Türklerde *Kehkeşan* olmuştur. İranlılara göre samanyolu, gökte çekilen samanların yere düşen toz ve parçalarından oluşmuştur. Türklere, "saman hırsızının bıraktığı izler" olarak yansımış, eski Türkler, *saman oğrısı* (*saman hırsız*) sözünü kullanmışlardır. Bunun yanı sıra "samancı yolu, samanlık yolu" gibi söyleyişler de bulunur. Türkler Müslüman olduktan sonra "hacılar yolu, hac yolu" gibi kullanımlar da olmuştur. Osmanlı eserlerinde "gök yaruğı, gök kapusu", Anadolu ağzlarında ise "gök dere, gök yolu" gibi sözlere rastlanmıştır. Mitolojik düşünceyi yansıtan "ordu yolu, kuşlar/kuş yolu, göğün dikiş yeri" gibi ifadeler, Eski Türk düşüncesi izlerini de taşır. Göçebe kuşlar Samanyolu'nu takip ettikleri için Türklerce "kuş yolu" denilmiş olsa da Kazan Türkleri kuşun çeşidini de belirterek "kiyik kaz yulu" (yaban kazlarının yolu) sözlerini kullanmışlardır. Kırgızlar, "kuş colu", Türkmenler

³⁴ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/12/C12023836.pdf>, s.307. Erişim: 5.4.2020.

³⁵ Argunşah, Mustafa ve Galip Güner, *Codex Cumanicus*. (İstanbul: Kesit Yayınları, 2015). s. 897.

“kuşlar yolu”, Yakut Türkleri “göğün dikiş yeri, Tanrı’nın ayak izleri” gibi ifadelerle samanyolu terimine çeşitlilik katmışlardır.³⁶

Edebiyatta ay; gök bahçesinin ak gülü, lâlesi, fidanı, kuru dalı, harmanı olarak da düşünüldüğü için *Kehkeşan*’ın (saman çeken: saman yolu) samanlarını bu harmandan çektiği tasavvur edilir.³⁷

KTS’de de *samanyolu* anlamındaki bu sözlerden ikisine rastlanmıştır:

kök yolu Samanyolu (Kİ) **kuş yolu** Samanyolu (BM)

Kubbealtı Lugatı’nde, halk ağzındaki “saman uğrusu, hacı-lar yolu, kekkeşan, gök yolu” kullanımları da yer alır.³⁸

b. Güneş

Gök cisimlerinden *kün*, *ay* yani güneşle ayın hareketlerinden yola çıkarak oluşturulan zaman göstergesinin insan hayatını daha da kolaylaştırmasıyla bu iki gök cismi ayrı bir önem kazanmıştır. Ancak güneş, her zaman öncelikli olmuştur.

İnsanlık tarihinde güneş kültüne tarih öncesi devirlerden beri rastlanmıştır; güneş, kendisine tapılan bir varlık olarak eski çağlardan beri din sistemleri içinde sembolik bir kavram olmuştur.³⁹ İslâmiyet öncesinde Araplar arasında da ay ve güneş gibi gök cisimlerine tapanların olduğunu Kur’an’dan öğreniyoruz.⁴⁰

İlk çağlardan günümüze kadar çeşitli toplumlarda güneş ve ay kavramlarının nasıl algılandığı, bu gök cisimlerinin insan hayatındaki yeri ve önemi genel bir tabloyla şöyle açıklanabilir:

Sümerlerde Utu, güneş tanrısı; Nanna’nın oğlu ay tanrısıydı. Mısır’da güneşin en önemli tanrı durumunda olmasında

³⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi*, 2.C. s. 279-282.

³⁷ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04015601.pdf>, s.190. Erişim: 5.4.2020

³⁸ <http://www.lugatim.com/s/samanyolu> Erişim: 1.4.2020

³⁹ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf>, s.288 Erişim: 5.4.2020

⁴⁰ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04015599.pdf>, s. 183 Erişim: 5.4.2020

etkili olan, hayat vericiliği, kozmogonideki yeri, firavunların babası sayılmasıdır. Eski Hint ve İran metinlerinde “gök” anlamındaki Varuna ve “gün ışığı, aydınlık” anlamındaki Mitra isimleri ortak olup eski İran’ın en önemli güneş kültü, tanrı Mitra etrafında oluşmuştur. Zerdüşt öncesi dönemde kutsal antlaşma, ışığın tanrısı olarak bilinen Mitra, bereketin ve refahın da tanrısı olmuştur. Hindistan’da güneşle ilgili kültürler yaygın olup her Hindu günlük faaliyetine güneşe dua ederek başlar. Hint tanrıları, güneşle bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Japonların dini olan “Tanrıların yolu” anlamındaki Şintoizm’de Amaterasu, kendisine ibadet edilen güneş tanrıçası iken Grek dininde güneş tanrısı olarak Apollo ile Helios görülür. Apollo, babası baş tanrı Zeus’la karşılaştırılan, kendisine ibadet edilen büyük bir tanrı olup güneşin ısıtıcılığının, aydınlığın, müzik, kehanet, tıp ve okçuluğun tanrısı, sığırların koruyucusu, aklî ve fizikî yeteneklerin sağlayıcısı diye bilinir. Olimpos tanrılarında olmayan diğer güneş tanrısı Helios’tur. Geleneksel Yahudi görüşünde ve Hristiyanlıkta (Yeni Ahid), güneşin sadece bir gök cismi olduğu, kutsallığı bulunmadığı düşünülürken Orta Çağ’daki dinî resimlerde güneş, Hz. İsa’nın sembolü olarak kullanılmıştır. Bazı araştırmacılara göre Câhiliye dönemi dininde, temelde yıldızlara tapılıp bütün tanrı isimleri Ay (baba), Güneş (anne) ve bunların kızları Zühre’den (Venüs) meydana gelen semavî üçlüye (trinity, teslîs) dönmüştür. Kur’ân-ı Kerim’de de bununla ilgili ayet (Fussilet 41/37) olup Câhiliye Arapları arasında güneş kültürünün varlığı belirtilmektedir.⁴¹

Yukarıda çeşitli milletlere ve dinlere göre ele alınan güneş kültü, eski Türk dininde de bulunup kozmogonide yer tutmasa da gök tanrı inancına bağlı sistemde önemli bir unsur olmuştur. Hunlardan beri güneş dişi, ay erkek olup kutsal kabul edilir. İnsanlar ölümlü iken kendilerine ait güçleri olmayan güneş ve ayın ebedî olduğuna, güçlerini ve ışıklarını tanrıdan aldıklarına inanılır. Tanrı Suyla’ya da önem veren Altay Türkleri, onun

⁴¹ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf> s.288-290. Erişim: 5.4.2020.

güneşin kırıntılarından oluşturulduğuna, insanlara iyilik getirdiğine inanırlardı. Şamanlar, sihir amacıyla kullandıkları, ay ile güneşi temsil eden yuvarlak levhaları üzerlerine takarlarken Marco Polo'nun seyahatnâmesi ve Oğuznâme'de güneş resminin bayraklarda amblem olarak da kullanıldığı yansıtılmıştır.⁴²

Kıpçak sahasında da önemi olan gök cisimleriyle ilgili sözler oldukça fazla olup güneşle ilgili kullanılanların belli başlıları şöyledir:

KTS:

ķuyaş 1. Güneş (BM, Kİ, KK)

kün 1. Güneş (BM, DM, Kİ MG, TA, TZ)

künes Güneş, güneş ışığı (TA)

küneş Güneş (BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TA, TZ)

RS'de de *kün* kelimesinin ilk anlamı *güneş'* tir.

Aşağıdakiler KTS'deki *güneş*le ilgili Arapça kullanımlardır:

şems Ar. Güneş (GT)

küsuf Ar. Güneş tutulması (Gİ, KF)

şafaķ Ar. Güneşin batışından sonraki alaca karanlık (MS)

KTS'de, insan hayatında bu derece önemli olan güneşle ilgili fiillere de rastlanır:

keç- (III) Güneş batmak, kaybolmak (MS)

uyaq- (Güneş) batmak (İM)

aķar- (II) Tan yeri açılıp aydınlanmak (İM)

aķart- Tan ağarmak (İM)

kayış- Güneş batmak (İM)

KTS'de yer alan *kuyaş* ve *kün* kelimesinin 1. anlamı "güneş" olarak KE'de de yer alır ancak *küneş* kelimesine rastlanmamıştır. KE'de farklılık olarak güneş ve ayla ilgili aşağıdaki sözler de yer alır:

⁴² <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf>, s.290. Erişim: 5.4.2020.

toğ- 2/1 güneş veya yıldız ortaya çıkmak.

toğku Doğma, güneş ortaya çıkma.

küntoğku yer doğu, güneşin doğduğu yer.

KE'de "**keç- III.** (Güneş veya ay) batmak." fiili yanında *kün* ve *bat-* maddelerinde "**kün bat-** güneş ufukta kaybolmak" fiili ile **ķayış-**, **ķıyş-** fiilleri de yer alır.

Ögel, güneşin yönü konusunda ise Göktürklerde doğunun gün doğusu, güneyin gün ortası, batının gün batısı ve kuzeyin tün, gece ortası olduğunu belirtir.⁴³

KTS'de anlam özelliğinden dolayı bir sözün açıklanmasında güneş ve ay kavramlarının birlikte verildiği de görülür:

bat- 2. (Güneş, ay vb.) batmak (İM, KF, KK, TA)

toğ- (II) (Güneş, ay) doğmak (KK)

tolun- (II) (Ay, güneş) batmak (Kİ)

dolun- (Güneş, ay vb.) batmak (İH)

KTS'deki **BM, TZ** eserlerinde geçen "**tutul- (III)** (Güneş ve ay) tutulmak." sözü, **KE'**de "**kün tutul-** güneş tutulmak, kararmak." şeklinde bulunur.

CC1:

kuyaş güneş

kün (II) güneş

batış batı

tovuş doğuş, doğma.

kün batışı batı, güneşin battığı taraf.

kün tovuşu doğu, güneşin doğduğu taraf.

CC2:

kuyaş güneş

kün 2. güneş.

toguş doğuş, doğma.

⁴³ Ögel, *Türk Mitolojisi*, 2.C. s. 237.

batış güneşin battığı taraf, batı.

kün toğuş doğu, güneşin doğduğu taraf.

kün tuvuş doğu, güneşin doğduğu taraf.

tuv- doğmak

kün uyağ- güneş batmak.

EK:

günâş, künâş güneş, gün

kün¹ güneş

xoyaş, xuyaş güneş

batış gün batımı

künbatış, künbatışı gün batımı

küntoğuş, küntoğuşu gün doğumu

tañ¹, tan gün ağarması, şafak.

günâşli güneşli.

Yukarıdaki sözlerden yön belirtenler de vardır:

küntoğuş, küntoğuşu *doğu*, **künbatış, künbatışı** *batı*, **batış** *batı* gibi.

EK’de güneşle ilgili fiillere de rastlanır:

tolun- güneş, ay batmak

bat- 2. güneş batmak

xon- oturmak (kuşlar, güneş, ay hakkında), gibi.

EK’de, tarih boyunca önemi olan iki kavramın birlikte verildiği de görülür: **xuyaş-ay** güneş ve ay.

EK’de bazı Türkçe ve Ermenice kavramları yansıtan sembol ve simgeler, sözlüğün alfabetik sıralamasındaki A harfinin başında madde başı olarak verilmiştir (Garkavets 2010:13). Aşağıda sadece güneşle ilgili Türkçe sözler yer alır:

Xoyaş, Güneş, yıxkün⁴⁴: Güneş, Pazar

Burada, güneş ve pazar günü, aynı madde başının anlamı-

⁴⁴ Madde başının önünde verilen işaret gösterilememiştir.

nı yansıtmaktadır. Bunda, Roma pagan kültüründe yaygınlaşmış dinlerden olan Pers kökenli Mitraizm'in etkisinin olduğu düşünülmektedir.

Hint ve İran inançlarında güneşle ilişkili bir tanrı olan Mitra (Mithra), Zerdüşt'ten sonra gezgin din adamlarının (magilerin) misyonerlik faaliyetleri sonucu İran dışına çıkmış, Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Yunanistan, İtalya'ya kadar yayılmıştır. Bu yayılıştta, magilerin çalışmaları ve güneş kültü etkili olmuştur. Buralarda, isimleri farklı olsa da Mithra gibi güneşle ilişkilendirilen tanrıların olması, uyumu kolaylaştırmıştır. Mithra'nın, Babil'de güneşle ilişkili Şamaş ile, Yunan güneş tanrısı Helios ile, Roma'da Güneş tanrısı *Sol Invictus* ile özdeşleştirilmesi ve bu kültün Mithra merkezinde şekillenmesi yanında Mitra'dan etkilenen Romalı askerler de Mitraizm'in kabul görülmesinde etkili olmuşlardır (Kızıl 2013:134,122,130).

Gener'in çalışmasında, kaynaklarda Ortodoks Hristiyan öğretisinin kurucusu olarak görülen, Romalı adıyla Pavlus denilen Aziz Paul'un çabasından birinin, Mitra gizemlerinin Hristiyanlık içine yerleştirilmesi olduğu belirtilir. Ayrıca Mesihçi harekete son verme niyetiyle, kendisini bu harekete dâhilmiş gibi gösteren Paul (Pavlus), Anadolu'ya dönüp İsa öğretilerini Mitra kültü ve Anadolu inançlarıyla harmanlamıştır. Çalışmada, Güneş tanrılarının etkisiyle Hristiyanların tüm kutsal kişilerin başında güneş sembolü olduğu, Hristiyanların toplu ibadet günleri pazar günü yani sun-day (güneş günü) olarak Pagan âdetlerinin bugün de devam ettiği belirtilir.⁴⁵

Mitraistlerde, Hristiyanlardan önce haftanın ilk günü Pazar ve 25 Aralık, Hz. İsa'dan önce Mitra'nın doğum günüydü.⁴⁶ Kızıl'ın çalışmasına göre, çok eski dönemlerde İran'dan çıkıp Mezopotamya ve Anadolu'ya geçen, hatta Ermenistan'da (Armenia) bir devlet kültürüne dönüşen bu dinin Avrupa'da yayıl-

⁴⁵ Cihangir Gener. *Ezoterik-Batını Doktrinler Ansiklopedisi*, (Ankara: Bilgelik Okulu Yayınları, 2014) 3.C. s. 68-70.

⁴⁶ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf>, s. 289. Erişim: 5.4.2010

masından sonra Mitra'nın doğum günü olan 25 Aralık, İsa'nın doğum gününe; pagan inancında güneşin övüldüğü gün olan Pazar, İsa'nın anıldığı kutsal güne dönüştürülmüştür.⁴⁷

Güneş'ten türetilen ve haftanın ilk günü olarak kabul edilen *pazar* için, birçok Avrupa dilinde *Güneş günü* anlamında sözcükler kullanıldığı görülür: *Sunnandæg* (Eski İngilizce), *Sunday* (İngilizce), *Sunnundag* (Eski Sakson), *Sonntag* (Modern Alman), *Sunnudagr* (Eski İskandinav), *Søndag* (Danimarka ve Norveç), İzlanda *Sunnudagur* gibi.⁴⁸

Görülüyor ki çok eski çağlarda, Hint ve İran kökenli Güneş tanrısı Mitra, zamanla Anadolu üzerinden Avrupa'ya kadar yayılmış, Roma'da benimsenip Hristiyanlık üzerinde oldukça etkili olmuş bir inanç, din olarak tarihte yerini almıştır. Bir zamanlar Ermenistan'da da devlet kültürü hâline dönüşen bu inancın, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığına da yansımaları olmuştur.

⊙ 1. Güneş, altın: Güneş, altın.

Burada da iki kavramın birlikteliği dikkat çekmektedir. Güneş; biçimi, rengi gibi bazı yönleriyle çeşitli nesnelere benzetilir. Sözlükte "simya" kısaltmasıyla verilen maddede, simya ilmine göre güneşin altına benzetilmesinden dolayı *güneş* ve *altın* kelimelerinin birlikte verildiği düşünülmektedir.

Köktürk döneminde ant töreninin alplıkla ilgisine dikkat çeken Esin, ant okunan harflerden birinin de aynı zamanda yukarıda gösterilen güneş piktogramı olduğunu ve sonuçta Köktürk zamanında güneşin şahitliğinde ant içildiğinin de anlaşıldığını belirtir.⁴⁹

Maddenin açıklamasında ⊙ işaretinin, *güneş* ve *pazar*'ın ortak bir işareti olduğu belirtilmiştir. Eski çağlardaki *Güneş*, *pazar* ve *altın* ilişkisine dair bazı bilgilere rastlanmaktadır:

⁴⁷ Hayreddin Kızıl'dan, "Mitra'dan 'Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni", *Ekev Akademi Dergisi*, 17/55 (Bahar 2013) s. 117,121,129,130.

⁴⁸ https://tr.qwe.wiki/wiki/Sunday#Sunday_in_Christianity Erişim: 7.4.2010

⁴⁹ Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, s. 128.

- Antik dönemde haftanın yedi günü yedi metal ile ilişkilendirilerek her bir güne gezegenlerin ruhlarının yardımcı olduğuna ve bunların metal ve renklerini temsil ettiğine inanılmıştır. Buna göre *Güneş* gezegeninin yönettiği gün *pazar* olup metali *altın* olarak düşünülmüştür.

- İlk çağlardan beri simyacılar, yedi gezegenden her birinin yedi elementle (altın, gümüş, cıva, bakır, demir, kalay ve kurşun) ilişkisini kurmuşlardır. Buna göre altın Güneşle, gümüş Ay'la, renklerinden dolayı ilişkilendirilmiştir.⁵⁰

Güneş, çeşitli özelliklerinden yola çıkılarak Divan edebiyatındaki sanatlarda da oldukça yer almıştır. Mazmunlarda yıldızlar inci, güneş la'l ve altın, ay gümüş olarak düşünüldüğünde felek de sarraf olmaktadır.⁵¹

Tüm bu verilerden, 16-17. yüzyıllarda Ermeni harfli Kıpçak Türkçesindeki simgelerin ve yansıttığı kelimelerin, simya ilmi ve din gibi etkenlerle eski çağlardan beri varlığını sürdüren düşüncenin ürünleri olduğu söylenebilir.

Sonuç

Görülüyor ki, ilk çağlardan beri insanlar için gök ve gök cisimleri hayatı kolaylaştırmada rol oynayarak önemli olmuş, tarihi dönemlerde hemen hemen her toplumda ve dinlerde kutsiyet de kazanmıştır. Bu durum doğal olarak söz varlığına da yansımıştır.

Gök ve güneşle ilgili söz varlığı, ilk yazılı eserlerimizden olan ve Orhun Yazıtları da denilen Türk Bengü Taşları'nda da, Uygur eserlerinde de, DLT'de de bu düşünceleri yansıtmak üzere şekilde bulunur.

Kıpçak sahasına gelince, bu sahanın kuzey ve güney kollarının söz varlığındaki farklılık hemen dikkat çeker. Bunda, coğrafi konumların etkisi yanında, kuzey kolunun Hristiyanlığın etkisinde, güney kolu yani Memlük Kıpçak Türkçesinin Müs-

⁵⁰ <http://www.burclar.net/astroloji/gezegenler-ve-simya/> Erişim: 7.04.2020

⁵¹ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/12/C12023836.pdf>, s. 307. Erişim: 5.4.2020.

lümanlığın tesirinde olmasının payı büyüktür.

Codex Cumanicus'ta ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesini yansıtan sözlükte, gök ve güneşle ilgili terimlerin anlamları, eski dönemlerin düşüncelerini hâlâ yansıtmaktadır. Özellikle 16 ve 17. yüzyıllardan kalma Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin, Codex'e göre iki, üç yüzyıl sonra yazıldığı düşünülürse, eski çağlardaki bazı inanışların bugün bile dinin de etkisiyle geçerliliğini koruduğu görülür: Gök-Tanrı-Hz. İsa bağlantısında olduğu gibi.

Müslümanlığı benimseyen Memlûk Kıpçaklarının Türkçesinde de *arş*, *sema* kelimeleri gökle ilgili olup aynı zamanda manevi bir anlam kazanmıştır. Konumu gereği Memlûk sahasının Araplar ve Farslarla yakın olması, dinî etkisi yanında Arapça ve Farsçanın dilimize girmesine de sebep olmuştur: *şems*, *şafak*, *kâinat*, *târem* gibi.

Açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, eskiden beri özellikle güneşin pek çok millet ve dinde özel bir yeri olmuştur. Güneşle ilgili, EK'de rastlanan ve bazı sembollere verilen *güneş*, *pazar ve altın* anlamları, İran kökenli Mitraizm ile simya ilminin etkilerinin olduğunu düşündürmektedir. Ermenistan'da eski çağlarda devlet kültürü olarak varlığını sürdüren Mitra'nın, söz konusu kelimeler yoluyla, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığına da yansıdığı görülür. Güneş tanrısı olarak, Yunan ve Babil güneş tanrılarıyla olduğu gibi Roma Güneş tanrısı ile de özdeşleştirilmiştir. Güneş tanrısı Mitra'nın doğum günü olan 25 Aralık günü, İsa'nın doğum gününe; pagan inancında önemli gün olan Pazar, İsa'nın anıldığı kutsal güne dönüştürülmüştür. Bunların sonucunda, Pazar (sun-day / güneş-günü) günleri Hristiyanlarca ibadet günü kabul edilmiştir. Pazar günü için bugün birçok Avrupa dilinde de *Güneş günü* anlamında sözcükler kullanılır.

Kıpçak dilinin kollarında, yukarıda örneklerini verdiğimiz gökle ilgili kelimeler farklı anlamlar kazanmış, farklı anlayışlara sebep olmuştur. Kıpçak sahasının kuzey kolunda Tanrı olarak görülen *Güneş'in*, dinî etkilerle farklı boyutlarda düşünülmesi

ve güney kolunda sadece gök bilimiyle ilgili terim olarak karışımıza çıkması gibi.

Sonuç olarak arkeolojik çalışmalardan, ele geçen yazıya aktarılmış metinlerden anlıyoruz ki hem bilimsel olarak insanlığa sağladığı fayda hem kutsal olma yönleriyle gök ve güneşin, çok eski çağlardan beri yerleri özel olmuştur. Zamana, mekâna ve dinlere göre kutsallığı değişiklik gösterse de gök, güneş ve ilgili sözler Türkçede de yerini almıştır. Bu söz varlığının dile yansımaları, Kıpçak Türkçesi içinde farklılık gösterir. Bugün bile görülen söz varlığının bu değişiminde zaman, yer, din, inanç gibi unsurların etkisinin göz ardı edilemeyeceği açıktır.

Kaynaklar

Argunşah, Mustafa ve Galip Güner. *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2015.

Eminoğlu, Emin. *Kitâbü'l-Efal (Kıpçakça Satır Arası Sözlük)*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.

Ercilasun, A.Bican. *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

Ercilasun, A.Bican ve Ziyat Akkoyunlu. *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK Yayınları, 2014.

Esin, Emel. *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2001.

Garkavets, Alexander. *Kıpçakskoje pis'mennoje naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar*. Almatı: Baur-Kasean, 2010.

Gener, Cihangir. *Ezoterik-Batını Doktrinler Ansiklopedisi-Cilt 3-Semavi İnançlar Çağı*, Ankara: Bilgelik Okulu Yayınları, 2014.

Güner, Galip. *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2017.

Kızıl, Hayreddin. "Mitra'dan 'Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni". *Ekev Akademi Dergisi*, 17/55 (Bahar 2013): 113-136.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*, C.II. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

Toparlı Recep ve Hanifi Vural, Recep Karaatlı. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları 2007.

Unat, Yavuz. "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi

Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 11 (2000): 633-696.

“Gezegener ve Simya”, Erişim Tarihi: 7.4.2020,
<http://www.burclar.net/astroloji/gezegener-ve-simya>.

“Güncel Türkçe Sözlük (TDK)”, Erişim Tarihi: 7.4.2020,
<https://sozluk.gov.tr>.

“Pazar-Sunday”, Erişim Tarihi: 7.4.2020,
https://tr.qwe.wiki/wiki/Sunday#Sunday_in_Christianity.

“Samanyolu - Kubbealtı Lugati”, Erişim Tarihi: 1.4.2020,
<http://www.lugatim.com/s/samanyolu>.

“Semavat - Kubbealtı Lugati”, Erişim Tarihi: 31.03.2020,
<http://www.lugatim.com/s/semavat>.

TDV İslâm Ansiklopedisi

“Ay”, Erişim Tarihi: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04015599.pdf>.

“Ay”, Erişim Tarihi: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04015601.pdf>.

“Cennet”, Erişim Tarihi: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/7/C07023713.pdf>.

“Felek”, Erişim Tarihi: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/12/C12023835.pdf>.

“Felek”, Erişim: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/12/C12023836.pdf>.

“Güneş”, Erişim Tarihi: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf>.

“İlm-i Felek”, Erişim Tarihi: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22007294.pdf>.

“Sema”, Erişim Tarihi: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011994.pdf>.

“Yıldız”, Erişim Tarihi: 5.4.2020,
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/43/C43014110.pdf>.